

Khrüszosztomosz írásainak visszhangja
az *Institutio* 1559-es kiadásában*

Vitathatatlan, hogy Kálvin patrisztikus műveltsége messze meghaladta sok kortársáét. Elég belepillantanunk azokba a statisztikákba, amelyek a Kálvin által idézett ókori és középkori szerzők lajstromát tartalmazzák, és máris lenyűgöző szám adatok állnak előttünk. R. J. Mooi 1965-ben közölt statisztikája szerint Kálvin hozzávetőlegesen 3530-szor idézett a Pszeudo-Klementinák és Damaszkuszi János között eltelt időszak teológiai irodalmából összesen 46 görög és latin nyelven író szerzőtől.¹ Az alábbi vázlatos felsorolás a Kálvin által idézett fontosabb ógyházi szerzők „idézettségi (vagy hivatkozási) gyakoriságát” szemlélteti:

Augustinus	1708	Nazianzoszi Gergely	15
Hieronimus	332	Szalamiszi Epiphaniosz	13
Khrüszosztomosz	259	Lactantius	13
I. Gergely pápa	179	Szókratész	13
Ambrosius	133	Jusztinosz vértanú	10
Tertullianus	122	Pszeudo-Dionüsziosz	8
Karthágói Küpriánosz	121	Pszeudo-Klementinák	7
Irenaeus	84	Antiókhiai Ignátiosz	7
Hilarius	54	Szodzómenosz	6
I. Leó	53	Sevillai Izidór	4
Alexandriai Kürillosz	52	Damaszkuszi János	3
Órigenész	52	Ruspei Fulgentius	3
Kaiszareiai Euszebiosz	49	Rufinus	2
Alexandriai Athanásziosz	30	Római Hippolytus	2
Nagy Baszileiosz	22	Alexandriai Kelemen	2
Küroszi Theodórétosz	20		

* Ez az előadás a gyulafehérvári római katolikus Hittudományi Főiskola és Papnevelő Intézet és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanárainak találkozásán hangzott el Kolozsvárott 2017. november 17-én.

¹ Mooi, Remko Jan: *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*. Veenman, Wageningen 1965, 396.

Bár ezek a statisztikai adatok még jócskán pontosíthatóak, mégis jól szemléltetik Kálvin patrisztikus ismereteinek mértékét, illetve adatokat szolgáltatnak arról, hogy egy-egy ógyházi szerző milyen mértékben jutott „szóhoz” Kálvin írásaiban. Ez a lista nem tartalmazza azokat az eretneknek minősített teológusokat, akikre Kálvin egyébként nem egyszer utal az *Institutió*-ban: Markiön, Valentinosz, Szabelliosz, Donatus, Tyconius, Novatianus, Arius, Apollinarisz, Makedoniosz, Nesztoriosz, Dioszkorosz, Eutükhész és Pelagius.²

Kálvin útja az „egyházatyákhoz”

Bár tanulmányai során Kálvin főként Lombardus *Sententiarum libri quatuor*, illetve a *De ceterum Gratiani* alapján mindenképpen megismerkedett az ógyházi irodalommal, ismereteinek jelentős mértékű bővülése minden valószínűség szerint 1533/34 után következhetett be. Irena Backus állítása szerint azonosítani tudjuk azon ógyházi munkák reformáció kori kiadásainak jelentős részét, amelyeket Kálvin valamikor használt, vagy éppen meg is vásárolt.³ W. N. Todd és A. Zillenbiller kutatásai alapján állíthatjuk, hogy Genf reformátora előszeretettel használta a kortárs patrisztikus forráskiadásokat, mindenekelőtt az Erasmus által gondozottakat.⁴ Irena Backus a 2009-es Kálvin-émlékévre kiadott jubileumi kötetben közölt tanulmányában sorol fel néhány ilyen kiadványt:⁵ Pseudo-Kelemen *Recognitiones* című munkája (Bázel 1526); Tertullianus munkái (Bázel 1528); Irenaeus munkái (Bázel 1528); Alexandriai Kürillosz munkái (Bázel 1528); Augustinus munkái (Bázel 1527–1528; vagy ennek párizsi revíziója 1531–1532-ből avagy 1541-ből); Khrüszosztomosz munkái (Párizs 1536).

A Kálvin által felhasznált szövegkiadásokat vizsgálva, Irena Backus két fontos következtetésre jut: egyfelől arra, hogy Kálvin a többi forráskiadással szemben az Erasmus által gondozott bázeli kiadásokat részesítette előnyben;

² A felsorolt eretnekekre nézve ld. Papp György: Eretneknek minősített ógyházi teológusok az *Institutió*-ban. In *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 4 (2013), 167–185. Papp György: Gnosztikusok és az egyháztant vitató ógyházi teológusok az *Institutió*-ban. In: *Református Szemle* 106 (2013/6), 649–661,

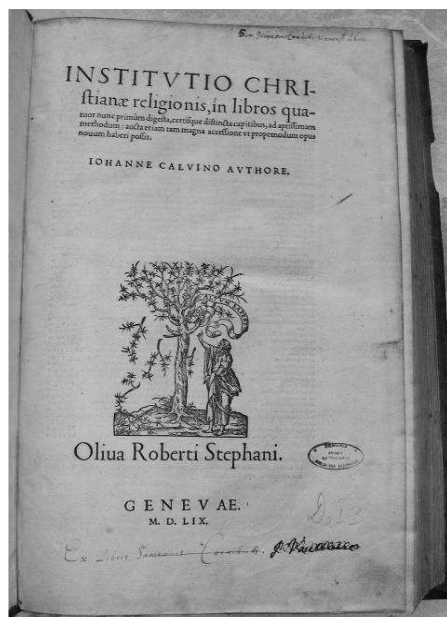
³ Backus, Irena: Calvin and the Church Fathers. In: Selderhuis, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook*. Eerdmans, Grand Rapids, Mi – Cambridge, UK 2009, (125–136) 126.

⁴ Zillenbiller, Anette: *Die Einheit der Katholischen Kirche. Calvins Cyprianrezeption in seinen ekklesiologischen Schriften*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1993, 68.

⁵ Backus, Irena: *Calvin and the Church Fathers*, 126.

másfelől pedig kimutatható, hogy magas szintű görögnyelv-ismerete ellenére szinte kizárólag latin fordításban olvasta a görög atyák írásait.⁶ Anthony Lane ugyanezt a következtetést fogalmazta meg a Kálvin és az egyházatyák teológiai kapcsolatát elemző munkájában: Kálvin a megbízhatónak tartott *Opera omnia* kiadásokat részesítette előnyben, és a görög atyák írásait főként latin fordításban olvasta és idézte.⁷

Jóllehet Irena Backus és Anthony Lane következtetése számos esetben igazolható, és Khrüszosztomosz esetében mindenképpen igaz, jószerével találhatunk arra utaló nyomokat is, hogy Kálvin görög nyelven is olvashatta az egyházatyák írásait. Jeannette Kreijkjes, a Groningeni Protestáns Teológiai Egyetem doktorandusza mutatott rá arra, hogy Kálvin a Sodalitas Basiliensis révén férhetett hozzá (elvileg) a görög patrisztikus, többek között a Khrüszosztomosz műveit tartalmazó kéziratokhoz.⁸ Emellett a Sodalitas Basiliensis kiadói tevékenységnek köszönhetően egyes művek görög nyelvű kiadásai (pl. Szalamiszi Epiphanosz, valamint Nazianzoszi Gergely) elvileg elérhetőek voltak számára. Anthony Lane jelzi, hogy az *Institutio* I. 13,17-ben Kálvin János kivételes módon görögül idézi Nazianzoszi Gergelyt, azonban azt is megjegyzi, hogy azért, mert valószínűleg nem állt rendelkezésére latin fordítás, hanem csak a görög kiadás szövege.⁹



JEAN CALVIN: *INSTITUTIO CHRISTIANAE RELIGIONIS*. GENEVAE, MDLIX (1559), ROBERTUS STEPHANUS – BIBLIOTHECA CALVINIANA NR. 59/4, ADAMS CATALOG C 360 – A PÉLDÁNY LELŐHELYE A GYULAFEHÉRVÁRI BATTHYANEUM, JELZETE D2I3 – A CÍMLAPON SIMEON CORNILLIATTUS GENFI DIÁK TULAJDONOSBEJEGYZÉSE.

⁶ Backus, Irena: *Calvin and the Church Fathers*, 127.

⁷ Lane, Anthony: *John Calvin – Student of the Church Fathers*. T & T Clark, Edinburgh 1999, 13.

⁸ Kreijkjes, Jeannette: The Prefatio in Chrysostomi Homilias as an Indication that Calvin Read Chrysostom in Greek. In: Sederhuis, Herman J. – Huijgen, Arnold (Ed.): *Calvinus Pastor Ecclesiae. Papers of the Eleventh International Congress on Calvin Research*. Vandenhoeck & Ruprecht 2016, 347–354. (Az előadás Zürichben hangzott el a 2014. aug. 24–18. között tartott konferencián.)

⁹ Lane, Anthony: *i. m.* 13.

Bár feltételezhetjük, hogy Kálvin „első találkozása” Khrüszosztomossal már tanulmányai során megtörtént, a korábban megszerzett ismereteinek jelentős mértékű bővítése és elmélyítése mégiscsak akkor következett be, amikor megszerezte az egyházatya műveinek 1536-os Chevallon-féle *Opera omnia* kiadását. Ez minden valószínűség szerint akkor történhetett, amikor Strasbourgban tartózkodott.¹⁰ Ezt látszik sejtetni az is, hogy hány helyen találunk Khrüszosztomosz-idézeteket vagy hivatkozásokat az *Institutio* kiadásaiban:¹¹

<i>Institutio</i> 1536	<i>Institutio</i> 1539	<i>Institutio</i> 1543	<i>Institutio</i> 1559
2 hivatkozás	31 hivatkozás	9 hivatkozás	37/38 hivatkozás

Gánóczy Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy Kálvin személyes könyvtárában megvolt Khrüszosztomosz műveinek előbb megnevezett kiadása. Ebben a reformátor aláhúzott egyes szövegrészleteket, másokhoz pedig különböző megjegyzéseket fűzött.¹² Az öt kötetben található 210 aláhúzás és 15 kéziratos megjegyzés arra enged következtetni, hogy intenzíven foglalkozott az egyházatya tanításával.¹³ Bejegyzései fényt derítenek azokra a teológiai kérdésekre is, amelyek iránt különös figyelmet tanúsított, és amelyekben akár pozitív, akár negatív példaként érdekelte Konstantinápoly pátriárkájának álláspontja. Gánóczy Sándor azt is közli, hogy az öt kötet mindenikében találkozunk Kálvin kéziratos jegyzeteivel, éspedig a következő elosztás szerint:¹⁴

	<i>Aláhúzás</i>	<i>Kéziratos megjegyzés</i>
I. kötet	90 aláhúzás	2
II. kötet	5 aláhúzás	
III. kötet	38 aláhúzás	2 kéziratos megjegyzés
IV. kötet	41 aláhúzás	3 kéziratos megjegyzés
V. kötet	36 aláhúzás	8 kéziratos megjegyzés

¹⁰ Gilmont, Jean-François: *John Calvin and the Printed Book*. Trans. Karin Maag. Truman State University Press, Kirksville, Missouri 2005, 161.

¹¹ Ld. Mooi, Remko Jan: *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*, 366., 384., 369–370. és 372–373.

¹² Lane, Anthony: i. m. 48. és 168. Backus, Irena: *Calvin and the Church Fathers*, 126. A kiadásnak, illetve Kálvin jegyzeteinek részletes ismertetését ld. Ganoczy, Alexandre – Müller, Klaus: *Calvins handschriftliche Annotationen zu Chrysostomus*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1991.

¹³ Uo. 13.

¹⁴ Uo.

Kálvin egész életében szorgalmasan tanulmányozta az egyházatyák írásait, és így folyamatosan bővülő, hatalmas ismeretanyagra tett szert. Nem elégedett meg a különféle idézetgyűjtemények és *florilegiumok* használatával, hanem arra törekedett, hogy lehetőleg az *Opera omnia* kiadásokból, de mindenképpen eredeti kontextusukban ismerje meg az egyházatyák tanítását.¹⁵ Bár ezt az ismeretanyagot valószínűleg soha nem adta ki nyomtatott formában, önálló *Florilegium Patristicum*ként, nyomtatásban megjelent munkái egyértelműen tükrözik, hogy kamatoztatta, és a reformáció ügyének előmozdítására felhasználta ezt évek hosszú során megszerzett ismeretet.

Khrüszosztomosz helye Kálvin patrisztikai „arzenáljában”

Khrüszosztomosz a harmadik leggyakrabban idézett egyházatyája mind Kálvin *Opera omnia*jában, mind az *Institutió*ban, és az első leggyakrabban idézett görögül író atya. Az előbbi táblázatban láthattuk, hogy Kálvin összes művében hozzávetőlegesen 260 idézetet, illetve hivatkozást találhatunk Khrüszosztomosz különböző műveiből, s ebből 48 (igazából 35–38 tekinthetünk hitelesnek) az *Institutio* 1559-es kiadásában. Megoszlásuk a következő:

Könyv	Idézet	Fejezet/idézetszám					
I.	1	13. fej.					
II.	12	2. fej./6	3. fej./ 2	5. fej./3	8. fej./1		
III.	12	4. fej./7	5. fej./1	14. fej./1	15. fej./1	16. fej.:1	24. fej/1
IV.	13	4. fej./1	12. fej./3	13. fej./1	14. fej./2	15. fej./1	18. fej./1

Az *Institutio* tartalomjegyzékének és a fentebb felvázolt statisztikai adatoknak összevetéséből az is kiderül, hogy Kálvin milyen teológiai kérdések kapcsán hivatkozott Khrüszosztomoszra. Ezek a Szentháromság-tan, a szabad akarat, az „erkölcsi törvény”, azaz a Tízparancsolat magyarázata, a bűnbánat és bűnbocsánat, megigazulás és érdemek, Isten örök kiválasztása, a pápaság

¹⁵ Ez azonban még távolról sem jelenti azt, hogy a szó mai értelmében vett patrisztikus tudós lett volna. Ugyanis Kálvin korának nyugati „patrisztikatudománya” egyáltalán nem a mai értelemben vett elmélyülést jelentette az atyák, különösen a keletiek írásaiban. Ld. Backus, Irena: *Calvin and the Church Fathers*, 136.

kialakulása előtti egyházkormányzás, egyházfegyelem, fogadalmak és sákramentumok.¹⁶

Nyilvánvaló mind Kálvin műveiből, mind a kutatások eredményeiből, hogy Genf reformátora elismeréssel tekintett Khrüszosztomosz munkásságára, és perdöntő kérdésekben gyakran hivatkozott rá akár pozitív, akár negatív példaként. Az is kiderül, hogy kortársaihoz képest az átlagnál jobban ismerte Konstantinápoly pátriárkájának teológiai tanítását, és a leglényesebb teológiai kérdésekben tudott hivatkozni rá. Tony Lane megjegyzi, hogy még Augustinusszal szemben is előnyben részesítette főként az újszövetségi textusok magyarázatánál.¹⁷ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Kálvin inkább a dogmatikai kérdések esetében támaszkodott Augustinus véleményére, az írásmagyarázati kérdések esetében pedig gyakran szembeszegült vele. Khrüszosztomosz esetében éppen ellenkezőleg járt el: az írásmagyarázat terén tekinti követendő példaképnek, és inkább dogmatikai kérdésekben marasztalja el.¹⁸ Az pedig, hogy az *Institutió*ban található idézetek közül mindössze néhány fordul elő az öt kötetben az aláhúzott vagy széljegyzettel ellátott szakaszok között, arra utal, hogy Kálvin nemcsak egy alkalommal és válogatva olvasta el Khrüszosztomosz írásait, hanem rendszeresen olvasta összes elérhető művét.¹⁹

Hogyan idézi Kálvin Khrüszosztomoszt és egyáltalán az egyházatyákat? Véleményünk szerint akkor járunk el igazán helyesen, ha elsősorban Kálvin saját szavaira figyelünk. Amikor 1542-ben Pighius²⁰ azzal vádolta, hogy

¹⁶ Ezeknek bemutatását ld. Baán István: Khrüszosztomosz-idézetek Kálvin *Institutió*jában. In: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest 2009, 70–81.

¹⁷ Lane, Anthony: *i. m.* 41.

¹⁸ Lane, Anthony: *i. m.* 39.

¹⁹ Gilmont, Jean-François: *i. m.* 161–162.

²⁰ „Pigghe, Albert (Pighius) (1490, Kampen – 1542, Utrecht): humanista műveltségű német-alföldi katolikus teológus, filozófus, matematikus és csillagász, egyházmegyes pap, Leuven egyetemén Hadriaan de Utrecht, a későbbi VI. Adrián pápa tanítványa. Kölnben és Párizsban folytatott tanulmányok és tanári működés után VI. Adrián magával vitte Rómába, ahol diplomáciai tanácsadóként és a későbbi III. Pál pápa matematikusaként tevékenykedett. 1531-ben tért vissza Utrechtbe, ahol ismét tanított az egyetemen és számos hitvitában, így az 1541-es regensburgi vitán is a katolikus álláspontot képviselte. [...] Élete utolsó évében megjelent, a szabad akaratról értekező művében Pighius olyan kettős megigazolástani elgondolást terjesztett elő, amely szerint az üdvre jutásnak két feltétele van, a hit és a keresztség által biztosított emberi készség és az isteni akarat által számunkra biztosított hatékony kegyelem, e két

„megcsonkítja” Khrüszosztomosz szavait, a vádlója ellen kiadott vitairatában, amelynek címe *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humanae arbitrii adversus calumnias Alberti Pighii Campensis* a következőket fogalmazza meg:

„Mellőzöm azokat az állításait, melyekkel mint keserű cseppekkel futólag behinti szavaimat: hogy én megcsonkítom Chrysostomus állítását – pedig szóról szóra úgy idézem azt, amint nála olvasható; [...]. Mert mindezeket a dolgokat nem is méltó másért felemlíteni, legfeljebb annak kimutatására, hogy Pighius mily nagy tudatlanságban és rosszakaratban szenved, amit különben a józan elméjű olvasó figyelmeztetés nélkül is eléggé észrevesz.”²¹

Pighius az *Institutio* 1539-es kiadására reagált az 1542-ben kiadott értekezésével,²² Kálvin pedig arról vall, az *Institutio* 1539-es kiadásában szó szerint idézi Khrüszosztomosz gondolatait. Ez ugyancsak megerősíti azt a feltételezést, hogy az általa használt és széljegyzetekkel, illetve aláhúzásokkal ellátott 1536-os Khrüszosztomosz-kiadást strasbourggi tartózkodása idején szerezte meg. Ha azonban megvizsgáljuk az *Institutio*ban található Khrüszosztomosz-idézeteket, nyilvánvalóvá válik, hogy a „szóról szóra” idézés mást jelentett Kálvin számára, mint amit a 21. századi olvasó számára jelent. Baán István szavai szerint az idézés módját tekintve Kálvin a skolasztikusokhoz hasonlít: nem használja ki a bővebb citálás lehetőségét, inkább tételszerűen válogat, legtöbbször polemikus célzattal, jóllehet Aranyszájú exegetikai szövegei árnyaltabb megközelítést kívánnának. Alistair McGrath szerint általában

„[...] az egyházatyák szövegeit az eredeti kontextusból kiragadva idézi, elhagyva azokat a részeket, melyek esetleg az övétől eltérő interpretációt engednének meg.”²³

Nem arról van szó tehát, hogy Kálvin egy-egy hosszabb szövegrészt idéz betűről betűre, hanem időnként végrehajt stílusbeli változtatásokat is, vagy

mozzanat együttműködésében azonban a szuverén isteni szándék és ingyenes kegyelmi adomány az alapvető.” Ld. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Kutatóintézet; <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/pigghe.htm>; (2013. szept. 15.)

²¹ Kálvin János válasza Pighius Albertnek a szabad akaratról. 1543. Ford. Ceglédi Sándor. Pápa 1909, 36.

²² Ld. Lane, Anthony: *i. m.* 154.

²³ Baán István: *i. m.* 70–71.

éppen „ollózva idéz”, kihagy számára feleslegesnek tűnő részeket. Így hát, ez a „szóról szóra” kifejezés minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy saját belátása szerint Kálvin nem változtatta meg Khrüszosztomosz eredeti gondolatait.

A Kálvint kutató tudósok, Gánóczy Sándor, Irena Backus, Anthony Lane, Baán István és mások már megállapították, hogy az *Institutió*ban idézett Khrüszosztomosz-művek között vannak olyan írások, amelyek a mai tudományos álláspont szerint is hitelesek, illetve olyanok, amelyek pszeudonim munkák. Baán István statisztikája szerint a 48 Khrüszosztomosz-idézetből csak 34 tekinthető hitelesnek, 14 pedig pszeudonim.²⁴ A statisztikai adatok bemutatása után Baán István megjegyzi, hogy Kálvinban

„[...] semmiféle gyanú nem ébredt – nem is ébredhetett – fel a görög egyházatya szövegeinek hitelességével kapcsolatban, e kritikai megjegyzés csupán az utólagos reflexió gyümölcse.”²⁵

Véleményem szerint Baán István állítása vitatható, ugyanis Kálvin általában odafigyelt a szerzőségi kérdésekre. Ugyanis több esetben is ellenfelei szemére veti, hogy úgy hivatkoznak vitatható szerzőségű művekre, mintha azok szakmai szempontból tekintélyesek lennének.²⁶ Tony Lane a fentebb hivatkozott művében W. N. Todd kutatási eredményeire hivatkozva azt is megemlíti, hogy szerzőségi kérdésekben Kálvin számára Erasmus volt egyik fő tekintély, bár Irena Backus és mások kutatásai azt is igazolják, hogy olykor egyéb források alapján foglalt állást egyik vagy másik mű szerzőségének kérdésében. Kálvin „szövegkritikai érzékenységére” példaként említhetjük meg az *Institutio* II. 5,3 azon szakaszát, amelyben úgy beszél *A pogányok elhívása* (*De vocatione gentium*) című munkáról, hogy az Ambrosius neve alatt forog közkézen. E munka szerzőségéről egyébként ma is viták folynak, és vannak, akik Nagy Leónak tulajdonítják, mások pedig Aquitaniai Prospert tekintik szerzőjének.

Olyan esettel is találkozunk, amikor – legalábbis véleményünk szerint – Kálvin minden valószínűség szerint tudott az idézett mű körül keletkezett szerzőségi vitákról, de mégsem vette figyelembe Erasmus ilyen jellegű érvelését. Az alábbiakban egy ilyen példa bemutatása következik.

²⁴ Baán István: *i. m.* 70–71.

²⁵ Uo.

²⁶ Ld. Lane, Anthony: *i. m.* 49.

Az *Institutió*nak azon fejezetében, amely az ember romlottságának mértékét tárgyalja (II. 2,9), Kálvin elismerően szól azokról az egyházatyákról, akik kevésre becsülték az emberi erőt, és minden jó teljes dicsőségét a Szentléleknek tulajdonították. Ennek igazolására Khrüszosztomoszt, Küpriánoszt, Augustinust és Eukherioszt idézi. Költői kérdésben utal Khrüszosztomosz *Homília prima in Adventu* című beszédére, amelyben többek között arról van szó, hogy az ember nemcsak természet szerint bűnös, hanem mindenestől fogva bűn.

Az 1559-es *Institutio* latin szövegének Peter Barth és Wilhelm Niesel szerkesztőpáros által gondozott kiadása a szöveghez fűzött lábjegyzetben közli, hogy ezt a gondolatot Kálvin az 1530-as Erasmus-féle Khrüszosztomosz-kiadásból ismerhette meg, ugyanis ez nem található sem a Chevallon kiadásában, sem a későbbi Savilli–Morelli–Montfaucon-féle kiadásban.²⁷ Még mielőtt azonban belemerülnénk a szerzőségi kérdésekbe, rögtön helyesbíteniünk kell: tévedés volna azt állítanunk, hogy Kálvin csak az 1530-as Erasmus-féle kiadásból ismerte meg ezt a Khrüszosztomosznak tulajdonított gondolatot, ugyanis a megnevezett homíliát, s így a Kálvin által idézett gondolatot megtalálhatjuk az általa használt Chevallon-féle kiadás második kötetében.²⁸

A Khrüszosztomosz és Pszeudo-Khrüszosztomosz munkásságával foglalkozó szakirodalom szinte egybehangozóan igazolja, hogy a Kálvin által itt idézett homília nem Khrüszosztomosztól származik. Ezt a véleményt fogadják el a legjelentősebb Kálvin-kutatók is.²⁹ Az *Institutió*ban idézett homília az *Opus imperfectum in Matthaëum* része, amelyről a 16. század második negyedéig azt hitték, hogy Khrüszosztomosz műve, és hogy az a Máté evangéliumáról elmondott 90 homília kiegészítése. 1530-ban, amikor Rotterdami Erasmus kiadta Khrüszosztomosz munkáinak latin nyelvű fordítását, amellet érvel, hogy az *Opus imperfectum* semmiképpen nem lehet Khrüszosztomosz műve, hanem valószínűleg egy számunkra ismeretlen ariánus teológus írhatta.³⁰ Erasmus

²⁷ Barth, Peter – Niesel, Wilhelm (ed.): *Joannis Calvinii opera selecta*. III. Chr. Kaiser, München 1928, 252.

²⁸ *Tomus secundus operum divi Ioannis Chrysostomi*. Apud Claudium Chevallonium, Parisiis 1536, 258 verso L.

²⁹ Backus, Irena: *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation*. Brill, Leiden 2003, 116. Lane, Anthony: *i. m.* 70.

³⁰ Oden, Thomas (ed.) – Kellerman, James (transl.): *Incomplete Commentary on Matthew – Opus imperfectum*. Vol. 1. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2010, xix (Translator's introduction).

okfejtését ismerve helyesbíteniünk kell Irena Backus állítását, amely szerint Kálvinnak nem volt honnan tudnia, hogy nem Khrüszosztomosz az általa idézett homília szerzője.³¹ Mondhatnánk talán, hogy Kálvinnak csupán elvileg lett volna honnan ismernie az *Opus imperfectum* szerzőségével kapcsolatos kételyeket, annak alapján azonban, hogy nem reflektál rájuk, vagy nem vesz tudomást róluk, feltételezhetnénk: nem ismerte az Erasmus által gondozott Khrüszosztomosz-kiadást. Azonban úgy tűnik, hogy a szakirodalom nem vett tudomást arról, hogy az *Opus imperfectum* Erasmus előszavával együtt került be a Kálvin által használt Chevallon-féle kiadás második kötetébe,³² és így szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Kálvin olvashatta Erasmus véleményét a homíliák szerzőségének kérdéséről. Arra, hogy miért nem reflektál rájuk, és miért nem közli helyesen, hogy az idézet egy ismeretlen latin szerző műve, a rendelkezésünkre álló kutatási anyag alapján nem adhatunk biztos választ. Forráskezelése azt sejteti ebben az esetben, hogy valószínűleg nem annyira a megfelelő szakirodalom ismeretének hiánya miatt tulajdonította Khrüszosztomosznak az ember teljes romlottságát hirdető gondolatot, hanem a szerzői hitelesség kérdését alárendelte nyilvánvaló (vagy rejtett) teológiai-retorikai céljainak. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy nem akart egy ariánusnak minősített szerző szájába adni olyan gondolatot, amellyel ő maga egyetértett, és ezért maradt meg az akkor még széles körben elfogadott, de téves álláspont mellett, hogy Khrüszosztomosz a kommentárt kiegészítő homíliák szerzője.

Az *Opus imperfectum* szerzője, akit hosszú századokon át összetévesztettek Khrüszosztomossal, minden valószínűség szerint egy olyan latin egyházi író volt, aki 5. század második negyedében tevékenykedett, s aki jól tudott görögül, ismerte a görög teológiai irodalmat és a konstantinápolyi egyházpolitikai viszonyokat, illetve szoros kapcsolatban állt a pelagianizmussal is.³³

James Kellerman jelzi, hogy a kutatók három óegyházi író tartanak az *Opus imperfectum* lehetséges szerzőjének: Timóteust, Konstantinápoly ariánus papját; Maximinoszt, a gótok ariánus püspökét, aki a Balkánról vándorolt Észak-Afrikába, és Augustinusszal vitázott; Celedai Annianus pelagiánus diakónust, Augustinus egyik teológiai ellenfelét, aki egyébként le is fordított néhány Khrüszosztomosz-homíliát latin nyelvre, és ezek a homíliák Pisai

³¹ Backus, Irena: *Historical Method and Confessional Identity*, 116.

³² *Tomus secundus operum divi Ioannis Chrysostomi*, 185 recto.

³³ Schlatter, Fredric: The Author of *Opus imperfectum* in Matthaëum. In: *Vigiliae Christianae* 42 (1988), (368–373) 368.

Burgundius 1150-es fordítása előtt közismertté is váltak Európában.³⁴ Véleményünk szerint helytálló Fredric Schlatter feltételezése, amely szerint a mű jellegzetességeiből kibontakozó szerzői tulajdonságok alapján a megnevezett három személy közül leginkább Celedai Annianust tekinthetjük az *Opus imperfectum* szerzőjének.³⁵

Khrüszosztomosz-idézetek megítélése az *Institutió*ban

Arra vonatkozólag, hogy Kálvin miképpen viszonyult az *Institutió*ban a Khrüszosztomosztól átvett idézetekhez, érdemes odafigyelnünk Baán István megállapítására, amelyet részben már érintettünk, illetve idéztünk:

„A keresztyén vallás rendszerének 1559-es, átdolgozott és kibővített kiadásában összesen 48 Khrüszosztomosz-idézet fordul elő, ebből azonban csak 34 hiteles, míg 14 pszeudonim. A citátumok nem feltétlenül támasztják alá Kálvin nézeteit: 33 olyan, amelyet pozitív értelemben használ fel, 15-nek kijelentését azonban cáfolja. Nyilvánvaló, hogy bármennyire értékeli is a korai hagyományt, annak tekintélye meg sem közelíti a Szentírását, amely kikezdehetetlen, emellett a legnagyobbra tartott egyházatyával is vitába száll. Az idézetek statisztikai összképében mégis érdekes tény, hogy az összes pszeudonim citátumot pozitív értelemben elfogadja, a hiteleseket viszont csak fele-fele arányban! Tartalmi szempontból ez nem jelent ugyan választóvonalat, hiszen sok írás épp azért kerülhetett bele később a Khrüszosztomosz-korpuszba, mert mondanivalója egybecsengett a konstantinápolyi püspök nézeteivel, de kritikai szempontból mégis figyelemre méltó, hogy az »eredeti« Aranyszájú – minden idézettsége ellenére is – valójában korántsem hozható annyira összhangba Kálvin nézeteivel, mint ahogy a citációs index sejtetné.³⁶

Korábban már utaltunk arra, hogy melyek azok a teológiai kérdések, amelyek kapcsán Kálvin Khrüszosztomoszra hivatkozott. Baán István a következőképpen fogalmaz:

³⁴ Oden, Thomas – Kellerman, James: *i. m.* xix–xx.

³⁵ Schlatter, Fredric: *The Author of Opus Imperfectum in Matthaemum*, 368–373.

³⁶ Baán István: *i. m.* 70–71.

„[...] a viszonylag szép számú Khrüszosztomosz-idézet nem arányosan oszlik el a műben, hanem néhány fő téma köré csoportosul: ezek a Szentháromság, a szabad akarat, a bűnbánat, az egyházi fegyelem, valamint a sákramentumok: a keresztség és az úrvacsora.”³⁷

A Szentháromság-tan

A Szentháromság-tannal foglalkozó fejezetben (I. 13) Genf reformátora Khrüszosztomosz öt bibliamagyarázatára hivatkozik, amelyeket az anomeusok (szabatosabban: anomoiánusok) ellen írt (I. 13,21). Ebben a fejezetben amellet érvel, hogy a Szentírás megcáfolhatatlanul bizonyítja Isten lényegének egységét, amely azonban három személyt³⁸ foglal magában. Tisztázza a személy és a lényeg jelölésére használt fogalmakat, majd részletesen bizonyítja a Fiú és a Szentlélek istenségét, illetve világosan ismerteti az Isten hármas egységéről szóló bibliai tanítást. A 21. bekezdésben pedig megemlíti, hogy a Sátán minden korszakban vitát szított részint a Fiú és a Szentlélek istensége, részint pedig az isteni személyek közötti különbség felől. Ezért az előző korokhoz hasonlóan Kálvin idejében is voltak istentelen lelkek (*impii spiritui*), akik az ősrégi eretnekséget akarták újraéleszteni az igazhitű tanítók (*doctores orthodoxi*) háborgatása végett. A 22. bekezdésben Kálvin név szerint említi teológiai ellenfeleit: Arius és Sabellius a régi eretnekség képviselői, Szervét és társai pedig a kortárs eretnekek, akik a régi alapokra épített új csalárdsággal igyekeznek mindent összezavarni. Ezért az előző bekezdésekben szelíden fölmutatott igazságot (*veritas, quae placide ostensa fuit*) meg kell védelmezni az istentelenek rágalmai ellen.

A kortárs eretnekségek megcáfolását előkészítendő Kálvin néhány hermeneutikai és módszertani alapelvet fogalmaz meg, amelyekben csodálnivaló teológiai fegyelmezettségről és alázatról tesz bizonyosságot. Mindenekelőtt arra van szükség – írja Kálvin –, hogy a Szentírás rejtett titkainál józanul és mértékletesen bölcselkedjünk, és ne kalandozzunk messzebb, mint ameddig Isten Igéjének a határai érnek.³⁹ Ennek alátámasztása érdekében hivatkozik

³⁷ Baán István: *i. m.* 70–71.

³⁸ Kálvin itt (I. 13,2) felsorolja a személy fogalmát jelölő görög és latin kifejezéseket is: πρόσωπον és ὑπόστασις. A ὑπόστασις a latinok fordításában *substantia* lett, holott helyesen *subsistentia* volna. E fogalmi különbségek ellenére azonban mind a latin, mind pedig a görög írók teljesen megegyeznek a dolog lényegére nézve.

³⁹ Kálvin ezen állítása rokonságot mutat Poitiersi Hilarius tanításával, aki az általa is idézett *De Trinitate* című művében azt hangsúlyozta, hogy értelmünkkel felfoghatjuk ugyan

Poitiers püspökére, Hilariusra és Khrüszosztomoszra. Hilariustól azt a gondolatot idézi, hogy Isten csakis az ő Igéjének segítségével ismerhető meg,⁴⁰ Khrüszosztomoszra pedig idézés nélkül hivatkozik, mint olyan íróra, aki ebben a tárgyban írt műveket. Itt Kálvin nyilvánvalóan az anomoianusok ellen elmondott Περί ἀκαταλήπτου – *De incomprehensibili*⁴¹ című homíliasorozatra utal, amely megtalálható az általa használt Khrüszosztomosz-kiadás V. kötetében is.⁴² Az öt homíliában Khrüszosztomosz több helyütt is nyíltan beszél az emberi értelem határaitól, az istenismeret töredékességéről, illetve arról, hogy mekkora tudatlanságban és tévelygésben vannak azok, akik úgy vélik: tökéletesen ismerik Istent. Kálvin bizonyára ezekre a szakaszokra gondolt, amikor a *De incomprehensibili Dei natura* című homíliasorozatra utalt. Tehát Khrüszosztomosz és Kálvin egyetért abban, hogy bár az istenismeret elengedhetetlenül fontos része a bölcs életvitelnek, e földön az mégsem lehet tökéletes, csak rész szerint való, amely azonban egyre inkább gazdagodik. Ezért joggal vetik az anomoianus módon gondolkodók szemére, hogy tévednek, amikor úgy beszélnek Istenről, mint akit már itt e földön meg lehet ismerni az ő teljes valóságában. Kálvin joggal nevezi álbölcseknek (*sophistae*) azokat a tévtanítókat, akik ekképpen gondolkodnak.

Kálvin csupán ennyit jegyez meg: megvan és olvasható Khrüszosztomosz homíliasorozata. Azonban tudnunk kell azt is, és közel 1150 év távlatából Kálvin világosan látta ezt –, hogy ezek a homíliák a szónoki nagyszerűség, megalapozott érvelés és a bennük rejlő meggyőző erő ellenére sem érték el a kívánt eredményt. Az arianizmus különböző irányzatai újra meg újra megjelentek, és minden korban felléptek olyan eretnekek, akik az anomoianusokhoz hasonlóan beszéltek Isten megismeréséről. A hivatkozás kontextusa alapján feltételezhetjük, hogy Kálvin Szervét, Stancaro és társaik munkálkodásában látta az anomoianizmus újraéledését.

Isten létezését, az ő természetét azonban semmiképpen nem. Ld. Pásztori-Kupán István: *Mindnyájan egybehangozóan tanítjuk*. A Protestáns Teológiai Intézet Kiadása, Kolozsvár 2010, 58.

⁴⁰ Hilarius Pictaviensis: *De Trinitate libri doudecim* I,18, In: Migne PL 10,38. (Migne, Jaques-Paul: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. Imprimerie Catholique, Paris 1841–1855.) Hilarius latin szövege: *Idoneus enim sibi testis est, qui nisi per se cognitus non est*.

⁴¹ Ld. Migne PG 48,701–743. (Migne, Jaques-Paul: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. Imprimerie Catholique, Paris 1857–1866.)

⁴² *Tomus quintus [...] operum divi Ioannis Chrysostomi*. Apud Claudium Chevallonium, Parisiis 1536, 978–1019.

Mi lehetett Kálvin célja ezzel a hivatkozással? Az, hogy több mint egy évezred távlatából pellengérré állítsa Konstantinápoly püspökének ékesszólását, és rábizonyítsa, hogy homíliái csupán üres frázisok tömkelege volt? Nem hisszük. Véleményünk szerint Kálvin célja az volt, hogy a veszély nagyságára figyelmeztesse mindenkori olvasóit: ha egy olyan híres és nagy hatású szónok, mint Khrüszosztomosz, nem volt képes arra, hogy véget vessen az anómoiánus tévelygésnek, akkor a híveknek állandó felkészültségben kell lenniük, és miközben azon fáradoznak, hogy megismerjék Istent és önmagukat, el kell ismerniük, hogy mindkét ismeret biztos forrása egyedül az Isten Igéjében adott kijelentés lehet.

A szabad akarat

A szabad akaratról szóló fejezetekben Kálvin, a többi reformátorhoz hasonlóan, azzal a középkori felfogással vitatkozott, amelyben a szabad akarat kérdése szervesen összekapcsolódott az úgynevezett érdemteológiával. Miként az 5. században, a kérdés Isten kegyelme és az emberi akarat, illetve az ebből származó cselekedetek közötti viszony volt. Kálvin egyfelől a *schola Augustiniana moderna* hatására fedezte fel újra Augustinus tanítását a párizsi egyetemen folytatott tanulmányai alatt, és ez hatásos eszköztárat biztosított minden pelagiánus megközelítéssel szemben. Másfelől pedig a reneszánsz humanizmus tudományművelési alapelveinek megfelelően (*ad fontes – vissza a forrásokhoz*) elismerte a Szentírás elsőbbségét a teológia művelésében. Így azt hangsúlyozta, hogy a bűnbe esett ember a maga szándékos engedetlenségével vesztette el eredeti igaz voltát és természetének épségét (*integritas naturae*). Ezért a bűneset után csakis az ember megkötözött, szolgai akaratáról lehet beszélni, amely önmagában nem elégséges a jó cselekvésére. Kálvin azt hangsúlyozza, hogy az Isten előtt kedves és jó cselekedetek csakis az ő különös kegyelme által lehetségesek, amelyeket ő ad a kiválasztottaknak az újjászületés által. Ezért a jó cselekedeteket az Úr kezdi el, és ő is hajtja végre az emberben. Ezzel megfosztja a bűnös embert attól a lehetőségtől, hogy dicsekedjék a maga érdemeivel, és arra ösztönzi az újjászületett hívőt, hogy a jó cselekedetekért is egyedül Istennek adjon hálát, és egyedül őt dicsőítse.

Baán István így következtet:

„A szabad akarral kapcsolatban a genfi reformátor 11 eredeti és 1 nem hiteles Aranyszájú-idézetet hoz, melyekből csupán kettővel ért egyet (s az egyik pszeudonim, a másik pedig csak közvetett kapcsolatban áll a témával). Összességében elmondható, hogy az idézetek a kálvini felfogással

ellentétben állnak, s bár nem bélyegzi őket pelagiánusnak, e tekintetben teljesen elhatárolódik az antiochiai exegetától.”⁴³

Véleményünk szerint a szabad akarathoz kapcsolódó Khrüszosztomosz-idézetek értékelése során Kálvin egyfelől képtelen volt eltekinteni saját korától, illetve élettapasztalataitól, másfelől pedig nem történeti, hanem inkább tematikus kontextusban elemezte az egyes idézeteket. Amikor Kálvin elhatárolódik Khrüszosztomosz szabad akarattal kapcsolatos tanításától, látnunk kell, hogy ő a későbbi időkben felmerülő filozófiai és teológiai kérdéseket vetítette rá Khrüszosztomosz klasszikus filozófiához kapcsolódó tanítására, és anakronisztikus módon azt kérte számon tőle, ami az ő korában még nem vagy legalábbis nem abban a formában, illetve nem ugyanazzal a hangsúllyal merült fel. Ebből a szempontból tehát Khrüszosztomosz nem a legmegfelelőbb ellenpélda volt Kálvin érvrendszerében. Az önmagukban szemlélt idézetek tökéletesen megfeleltek Kálvin számára az „ellenkező oldal” felfogásának szemléltetésére, azonban a kontextusukban szemlélt Khrüszosztomosz-idézetek már sokkal kevésbé alkalmasak erre a célra.

A bűnbánat és az egyházfegyelem

A bűnbánat és az egyházfegyelem témájában Kálvin 11 hiteles és 9 pszeudonim Khrüszosztomosz-idézettel támasztja alá nézeteit, s úgy tűnik, teljes az egyetértés köztük. Kálvin amellet érvel, hogy a korabeli római egyház gyakorlata eltért az ősgyülekezet és az ógyház gyakorlatától. Itt csupán egyetlen hosszabb példát idézünk, amelyben legalább öt „pozitívan elbírált” Khrüszosztomosz-idézet, illetve hivatkozás található, és ez világosan mutatja Kálvin egyetértését Khrüszosztomosz bűnbánatról alkotott felfogásával:

„A gyónásnak ezen elhagyásáról Chrysostomus, aki maga is a konstantinápolyi egyház feje volt, oly sok helyen és oly világosan tanúskodik, hogy bámulatba ejti az embert az, hogy ellenében még csak mukkanni is mernek. Bűneidet – úgymond – meg kell mondanod, hogy eltöröld azokat; ha azonban restelled valakinek bevallani, amiket vétkeztél, valld be mindennap a te lelkedben; nem mondom azt, hogy valld meg a te szolgatársad előtt, hogy az neked szemrehányást tegyen, hanem valld meg Isten előtt, aki meggyógyítja azokat; valld be bűneidet az ágyadban, hogy ott lelkiismered mindennap végiggondolja rossz cselekedeteit. Másutt ismét: most pedig nem szükség, hogy tanúk jelenlétében tégy bűneidről vallomást, saját

⁴³ Baán István: *i. m.* 73–74.

gondolataidban vizsgálj meg bűneidet, tanúk nélkül legyen az ítélet, s egyedül az Úr lássa a te gyónásodat. Majd ismét: nem teszek ki téged szolgatársaid látványosságának, nem kényszerítlek arra, hogy bűneidet fedd fel az emberek előtt; vizsgálj meg és hozd tisztába lelkiismeretedet Isten előtt; mutasd meg sebeidet Istennek, a legjobb orvosnak, és tőle kérj orvosságot; mutasd meg őneki, aki semmit sem hány szemedre, hanem szelíden meggyógyít. Továbbá: csakugyan ne mondd meg embernek (bűneidet), hogy ez szemrehányásokkal ne illessen téged; nem a szolgatársadnak kell ugyanis meggyónni, aki gyónásodat a piacra viheti, hanem az Úrnak mutasd meg sebeidet, aki gondodat viseli, aki irányodban szelíd, s aki meggyógyít téged. Azután Istent állítja elénk, aki így szól: nem kényszerítlek arra, hogy a nézőtér közepére menj, és sok tanúd legyen, egyedül nekem mondd meg bűneidet magánosan, hogy sebedet meggyógyítsam. Azt mondjuk-é vajon, hogy Chrysostomus, mikor ilyesmiket ír, annyira vakmerő volt, hogy az emberek lelkiismereteiről azokat a bilincseket vette le, melyeket az isteni törvény rakott rájuk? A legkevésbé sem. Hanem igenis azt, hogy ő, mint szükséges dolgot, nem meri kívánni az olyasmit, amiről belátta, hogy éppen nem Isten ígéje rendeli. (Inst. III 4,8)⁴⁴

A keresztség és úrvacsora

A keresztség és úrvacsora kérdésének tekintetében Kálvin számára igen fontos a sákramentumok természetének pontos meghatározása. Ugyanis ettől függ az, hogy miként gondolkodunk az egyes sákramentumokról. Kálvin ezt írja:

„[...] a legegyszerűbb és legmegfelelőbb meghatározás, ha azt mondjuk, hogy a sákramentum külső jegy, amellyel az Úr irántunk való jóakarátának ígéreteit a mi lelkiismeretünkben gyenge hitünk támogatására megpecsételi; és amellyel viszont mi kegyességünket irányában úgy előtte és az angyalok előtt, mint az emberek előtt is bizonyítjuk. Még nagyobb rövidséggel is meg lehet másként határozni, hogy ti. a sákramentum az irántunk való isteni kegyelemnek külső jeggyel megerősített bizonyítéka az ő irányában való kegyességünk megfelelő tanúsításával együtt. (Inst. IV. 14,1).⁴⁵

⁴⁴ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. I. kötet. Kálvin Kiadó, Budapest 1995, 604–605.

⁴⁵ Kálvin János: *i. m.* II., 554.

Valamivel odébb, szintén a sákramentumok általános meghatározásának tárgyalásánál, éppen Khrüszosztomoszra hivatkozva⁴⁶ állítja, hogy a sákramentumokban Isten „mivel lelkünk a testbe van bezárva, látható dolgok alatt ad lelki dolgokat” (IV. 14,3).⁴⁷ Arról pedig, hogy ebben a fejezetben milyen visszhangra talált Khrüszosztomosz tanítása, remek összefoglalást nyújt Baán István értékelése:

„Kálvin némi túlzással vádolta meg az eucharisztia ókeresztény felfogását, de tisztázta, hogy szó sincs »újrafeláldozásról«. Az úrvacsorával kapcsolatban felhozott, összesen 9 (6 hiteles és 3 pszeudonim) Aranyszájú-idézet végül is pozitív mérleget mutat. Ennek ellenére a patrisztikus kor liturgikus praxisa nem gyakorolt hatást a kálvini liturgia kialakulására.”⁴⁸

Összegzés

Baán István tanulmánya, amelyet a fentebbiekben már többször is idéztünk, a következő összeggel zárul:

„Kálvin négy témakörben támaszkodott bővebben az Aranyszájú Szent Jánostól vett idézetekre. A Szentháromság, a bűnbánat és az egyházi fegyelem, valamint az úrvacsora kérdésében a konstantinápolyi püspök tanítása nagyjából alátámasztani látszott a genfi reformátor által tárgyalt és kritizált nézeteket, a szabad akarat kérdésében azonban teljes volt közöttük a nézetkülönbség. Minden idézettsége mellett sem hagyható figyelmen kívül, hogy Khrüszosztomosz egyháztani nézetei – legalábbis citátumszerűen – nem találtak visszhangra Kálvinnál. A konstantinápolyi püspök *A keresztyén vallás rendszerében* – érthetőleg – meg kellett hogy élgedjen az epizodista szerepével.”

Azzal az állítással, hogy az *Institutió*ban Khrüszosztomosznak meg kellett elégednie „az epizodista szerepével”, bizonyos mértékig vitatkoznék. Ez annyiban igaz, hogy Khrüszosztomosz tanítása nem jelenik meg olyan sok kérdéskörben, mint az Ágostoné, Tertullianusé vagy az Irenaeusé. Attól azonban

⁴⁶ Khrüszosztomosz ugyanis – idézi Kálvin – az antiókhiaiaknak mondott 60. homíliájában arról beszél, hogy ha testetlenek volnánk, Isten ezeket a dolgokat (ti. azt, amit a sákramentum jelez) meztelenül és testetlenül adná nekünk. (Inst. IV. 14,3). Uo. 555.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Baán István: *i. m.* 77–78.

mindenkit óvva intek, hogy az „epizodista” szót pejoratív módon értelmezze. Bár Kálvin olyan rendszeres teológiai kérdésekben, mint például a szabad akarat elhatárolódott Khrüszosztomosz tanításától – hogy milyen „félreértések” vezettek ide, azt láttuk fentebb –, az egyházi gyakorlathoz kapcsolódó kérdésekben nagyrészt egyetértett vele. Ha Khrüszosztomosz hatása nem is olyan mértékű Kálvin munkásságára, mint az Augustinusé, mégis elmondhatjuk, hogy azokban a kérdésekben, amelyekben „egyetértettek”, az egyház- atya tanítása látható módon gazdagította és színesebbé tette Kálvin tanítását. Emellett ott vannak azok az idézési és hivatkozási helyek Kálvin kommentárjaiban, amelyekkel itt terjedelmi okok miatt nem foglalkoztunk. Ezek különösképpen alátámasztják azt, hogy Kálvin nagyra értékelte Konstantinápoly Aranyhajó püspökének igehirdetői és teológiai munkásságát.

Felhasznált irodalom

- Baán István: Khrüszosztomosz-idézetek Kálvin Intitutiójában. In: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest 2009, 70–81.
- Backus, Irena: Calvin and the Church Fathers. In: Selderhuis, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook*. Eerdmans, Grand Rapids, Mi – Cambridge, UK 2009, 125–136.
- Backus, Irena: *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation*. Brill, Leiden 2003.
- Barth, Peter – Niesel, Wilhelm (ed.): *Joannis Calvini opera selecta*. III. Chr. Kaiser, München 1928.
- Ganoczy, Alexandre – Müller, Klaus: *Calvins handschriftliche Annotationen zu Chrysostomus*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1991.
- Gilmont, Jean-François: *John Calvin and the Printed Book*. Trans. Karin Maag. Truman State University Press, Kirksville, Missouri 2005.
- Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. I. kötet. Kálvin Kiadó, Budapest 1995, 604–605.
- Kálvin János válasza Pighius Albertnek a szabad akaratról. 1543. Ford. Ceglédi Sándor. Pápa 1909.
- Kreijkjes, Jeannette: The Prefatio in Chrysostomi Homilias as an Indication that Calvin Read Chrysostom in Greek. In: Sederhuis, Herman J. – Huijgen, Arnold (Ed.): *Calvinus Pastor Ecclesiae. Papers of the Eleventh International Congress on Calvin Research*. Vandenhoeck & Ruprecht 2016, 347–354.
- Lane, Anthony: *John Calvin – Student of the Church Fathers*. T&T Clark, Edinburgh 1999.

- Migne, Jaques-Paul: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. Imprimerie Catholique, Paris 1857–1866.
- Migne, Jaques-Paul: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. Imprimerie Catholique, Paris 1841–1855.
- Mooi, Remko Jan: Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvin. Veenman, Wageningen 1965.
- Oden, Thomas (ed.) – Kellerman, James (transl.): *Incomplete Commentary on Matthew – Opus imperfectum*. Vol. 1. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2010.
- Papp György: Eretneknek minősített óegyházi teológusok az *Institutió*ban. In *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 4 (2013), 167–185.
- Papp György: Gnosztikusok és az egyháztant vitató óegyházi teológusok az *Institutió*ban. In: *Református Szemle* 106 (2013/6), 649–661.
- Pásztori-Kupán István: *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk*. A Protestáns Teológiai Intézet Kiadása, Kolozsvár 2010.
- Schlatter, Fredric: The Author of Opus imperfectum in Matthaem. In: *Vigiliae Christianae* 42 (1988), 368–373.
- Tomus secundus operum divi Ioannis Chrysostomi*. Apud Claudium Chevallonium, Parisiis 1536.
- Tomus quintus [...] operum divi Ioannis Chrysostomi*. Apud Claudium Chevallonium, Parisiis 1536.
- Zillenbiller, Anette: *Die Einheit der Katholischen Kirche. Calvins Cyprianrezeption in seinen ekklesiologischen Schriften*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1993.